

MINULOST A BUDOUCNOST MIGRACE

Zdeněk Pavlík

Abstrakt:

Migrační procesy existují od počátku existence lidstva a mají různé důvody. Jsou to v nejstarších dobách migrace za potravou nebo v důsledku klimatických změn až k současným důvodům ekonomikám (např. pracovní uplatnění) nebo sociálním (např. bezpečnost v dobách válečných nebo občanských konfliktů). Důvody migrace v nejstarších dobách jsou shodné s migracemi předchůdců lidí nebo jiných populací. Migrace jsou v nejstarších dobách podmínkou přežití populací a později důležitým faktorem společenského rozvoje lidstva. Svým specifickým charakterem se odlišují migrace od ostatních procesů, jejichž objektem jsou lidé (např. proces úmrtnosti). Společnou mají pouze metodiku sledování (statistiku). Ta však zároveň umožňuje poznat jejich odlišný charakter. Demografické procesy jsou svou povahou bio-sociální, neboť se pohybují v biologicky vymezených hranicích (pohlaví, věk) a zároveň jsou podmíněny vrozeným pudem všem živočichům i rostlinám k rozmnožování. Migrace jsou čistě sociálním procesem, který je ovlivněn faktory vytěsňování z určitého prostoru nebo naopak přitahování do určitého prostoru. Existuje oficiální odhad, že přibližně 3% obyvatelstva země žije na jiném místě, než se narodili. Cílem tohoto příspěvku je všimnout si uvedených skutečností i jejich širších podmíněností.

Klíčová slova: význam a druhy migrace, kvantifikace, demogeografie

Význam migrací

Migrace jsou důležitý společenský proces, který má mnoho aspektů jak jsme to mohli vidět na bohatosti obsahu příspěvků na této konferenci. Zdaleka však nebyla vyčerpána celá problematika migrací. Přesto se domnívám, že zde chyběla diskuze dvou základních významů migrace pro společenský rozvoj a také upozornění na některé metodické otázky. Migrace probíhají na Zemi od začátku existence lidstva. Lidé jako většina savců žili v tlupách (stádech), jejichž velikost byla závislá na možnostech obživy. Osamocení jedinci měli velmi malou šanci na přežití v nepřátelské přírodě (vyločení z populace bylo také největším trestem). Tyto populace nebyly početné v dobách, kdy se živilo sběrem a lovem, řádově se jednalo o desítky až stovky jedinců. Z biologického hlediska byla ovšem určitá četnost nezbytná, aby nedocházelo k degeneraci. Tomu do určité míry bránila i skutečnost, že jednotlivé populace se střetávaly a docházelo k různým formám jejich konfrontace (od nelítostného boje o zdroje obživy až ke kooperaci proti společnému nepříteli). Důsledkem bylo i míšení členů různých populací (méně početné populace žijící dlouhou dobu v izolaci byly vystaveny nebezpečí vymření v důsledku degenerace). Takové míšení ukazuje na první základní význam migrace, neboť zabezpečilo biologickou jednotu lidského poddruhu homo sapiens sapiens.

Význam migrace pro společenský rozvoj se nesnížil ani při přechodu na zemědělství v období neolitické revoluce. Zemědělci byli sice připoutáni k půdě, kterou obhospodařovali, ale zároveň vznikla trvalá sídla, kde se postupně rozšířila nová dělba práce a zároveň větší koncentrace lidí. I když v nejstarších dobách byl početní růst obyvatelstva relativně velmi pomalý, v dlouhodobém

průměru se jen málo lišila úroveň porodnosti a úmrtnosti, někdy nastala období, kdy se pocítoval jako příliš rychlý vzhledem k množství potravy nebo např. i klimatických změn. Můžeme na to usuzovat z různých zvyklostí, které měly nepochybně za cíl tento růst omezit. Jsou to různé tradice při uzavírání sňatků, iniciační rituály, zákazy sexuálních styků v některých ročních obdobích nebo odkládání narozených dětí, které nebyly do daného kolektivu z nějakého důvodu přijaty (např. v důsledku vrozené vady, ale někdy i pro předsudky spojené s narozením dítěte nebo jeho pohlavím). V pozdějších dobách při rozvoji měst se vedly diskuze o jejich optimální velikosti, což je z hlediska dnešního poznání zcela nepochopitelné (každé lidské sídlo je součástí systému osídlení a jen z tohoto hlediska můžeme posuzovat jeho optimální velikost). Známý antický filosof Platon se domníval, že optimální velikost sídla je 5 040 osob. Je-li tento počet překročen, měli by nadbyteční obyvatelé emigrovat. Toto číslo nijak neodůvodnil, je to však ukázka mytologického používání čísel (5 040 je totiž 7!). Je zajímavé, že podobný návrh nepodal T. Malthus v době tzv. přelidnění v Anglii. Jestliže v současné době nemáme spolehlivá data o migračních proudech, hypotézy o migracích v minulosti jsou pouze naše hypotézy, i když mají smysl, jsou to často pouhé pohádky (říkám jim stories). Čísla vůbec hrají v mytologii nejen antické důležité místo; známý antický matematik Pythagoras považoval čísla za základ existence světa).

Migrace nejsou předmětem demografie

Migrace se často zahrnuje do demografie, závisí však na tom, jak budeme demografii vymezovat. Věda zkoumající objektivní realitu se rozpadá na jednotlivé disciplíny podle předmětu, který zkoumá. V objektivní realitě můžeme oddělit objekt a předmět. Na našem příkladu demografie a geografie obyvatelstva jako součást sociální geografie mají stejný objekt zkoumání – jsou to lidské populace, mají však odlišný předmět. Pokud za předmět demografie považujeme reprodukci neboli přirozenou obnovu lidských populací, potom migrace není svou podstatou demografický jev. Oba základní demografické procesy jsou svou povahou bio-sociální (pohybují se v biologických hranicích a jsou významně ovlivňovány sociálními faktory); člověk se rodí jako kterýkoliv jiný savec a společenské znaky získává až po narození. Migrace je procesem čistě sociálním a patří do sociální geografie. Názory, že člověku je vrozena snaha migrovat, nesdílím. V demografii ovšem výsledky sledování migrace používáme při prognózách (při jejich odhadu do budoucnosti je to jeden z nejobtížnějších úkolů) a proto bych migrace označil za proces geodemografický nebo spíše demogeografický (lze ho studovat pouze v souvislosti s vývojem osídlení (což je předmětem studia geografie).

Procesy úmrtnosti a porodnosti jsou svou povahou inertní a proto relativně lépe odhadneme jejich budoucí vývoj. Známe také některé pravidelnosti, které se ukazují jako správné (např. teorii demografické revoluce). Migrační procesy jsou naopak velmi proměnlivé a těžko předvídatelné. Jestliže rozdělíme procesy na elementární a komplexní, pak demografické procesy (systémy) jsou elementární a geografické procesy (systémy) jsou komplexní. Při rozlišení těchto procesů nám pomáhá statistická metoda. Při studiu demografické reprodukce i migrací se používá statistické metody, což je pravděpodobně dalším důvodem, proč jsou migrace považovány za demografický jev.

Význam statistiky pro poznávání reality a otázky kvantifikace

Statistika vznikla zároveň s demografií a její zakladatel John Graunt může být považován za jejího spoluzakladatele (za zakladatele se považuje William Petty, který svou Politickou aritmetiku vydal až 14 let po Grauntově Pojednání o úmrtnosti v Londýně). Vznik statistické metody považují za druhý významný mezník ve vývoji kvantifikace srovnatelný s vynálezem čísla a postupně pak různých měr. Statistika se nezabývá jednotlivými jevy, ale vždy celými soubory, které v čase vytvářejí procesy a různé struktury. Je to metoda indukce, která v době svého vzniku byla hlavní metodou tehdejší přírodní filosofie.

Použití statistiky vyžaduje vymezení (definici) jednotky, což v demografii je dané, avšak v geografii musíme definovat nebo si přímo jednotky vytvořit. Co to je migrace neboli stěhování? Můžeme se stěhovat v rámci jedné obce (naoř. do sousedního domu). Jestliže stěhování vymezíme jako stěhování mezi obcemi (i zde může být vzdálenost pouze přes ulici, jestliže tvoří hranici mezi obcemi), v rámci kraje, země, kontinentu nebo mezi kontinenty. Hovoříme o vnitřní a zahraniční migraci. Také je nutno odlišit migranta od turisty, resp. cestovatele od migranta, důležitá je též doba, není-li jasné od začátku, že jde o trvalé přestěhování.

Vymezení jevu není jednoduché a musíme pro něj zvolit určitá kritéria. Především migrace znamená změnu obvyklého nebo trvalého pobytu a migrant se nachází na novém místě dříve než rok. Tím se odlišuje migrace např. od turistických cest nebo dojíždky do práce, což je také pohyb po území. Dále musí migrant překročit nějaké hranice, a to minimálně obce, kraje nebo regionu v rámci určitého státu, to odznačujeme jako migraci vnitřní nebo hranice státu a to pak označujeme za stěhování zahraniční nebo mezikontinentální. Je to samozřejmě velmi relativní, někdy stěhování mimo obec může znamenat migraci v rámci obce na malou vzdálenost, někdy naopak řádově migraci na desítky kilometrů v rámci jedné obce. Obdobně vnitřní migrace v rámci Česka je něco zcela jiného než vnitřní migrace v rámci USA nebo dokonce Ruské federace. Z hlediska územního může docházet k tomu, že se někdo nestěhuje, ale mění se hranice státu a tím je vlastně migrant. Data vycházejí většinou ze sčítání lidu a jsou to více nebo méně přesné odhady. Jelikož migrace zkoumáme statisticky jako proces (soubor jednotlivých přemístění) je definice samotného jevu migrace neobyčejně důležitá a není mu většinou věnována odpovídající pozornost. Často je to dané také tím, že používáme data zjištěná statistickými orgány a nikoliv data, která si zjišťujeme sami. Obtížná je též mezinárodní srovnatelnost, neboť v jednotlivých zemích existují různá vymezení migrace. Uváděné odhady o tom, že 3% světové populace žije na jiném místě, než se lidé narodili, nejsou také příliš přesné, pokud nevíme, jaká byla vymezení samotného jevu migrace,

Ještě poznámka ke kvantifikaci

Již jsem se zmínil o statistice jako o druhé kvantifikaci. Objektivní realita se skládá z různých kvalit, které jsou vzájemně nesrovnatelné. Co to je např. masová migrace? To je určitá kvalita s kvantitativním obsahem. Od jaké úrovně můžeme migraci považovat za masovou? Řada kvalit obsahuje i více či méně skrytý kvantitativní náboj. Vynalezení čísla a později míry byl velký skok v lidském poznávání. Trvalo to jistě celá tisíciletí, než člověk k číselnému vyjádření dospěl. Byl to druhý nejvázanější mezník v lidském poznání po postupném vytvoření a osvojení si jazyka a pojmu jako prostředku komunikace. Číslo se uplatnilo ve vědě i v mytologii. Již jsem se zmínil o Platonovi a Pythagorovi. Důležité je měření času (s Janem Werichem: od kdy do kdy a co za to) i vzdálenosti, nejen geografické ale např. i ekonomické nebo obecně společenské atd. Každá kvalita je jedinečná a má nekonečný počet znaků, které jsou její vnitřní vlastností. Kvantita je naopak vnějším výrazem

daného jevu nebo procesu a je to neobyčejné zjednodušení dané kvality, resp. číselné vyjádření vybraného aspektu dané kvality. Počet obyvatel Beninu, Bolívie, Burundi, Česka, Dominikánské republiky a Portugalska je přibližně stejný (okolo 10,4 mil. obyvatel). Je to sice velmi důležité zjištění, ale na druhé straně pokud nevíme z jiných zdrojů o tomto obyvatelstvu více, je to opravdu velmi málo. Vznik statistiky považuji za druhý významný mezník kvantifikace, neboť umožnil studium struktur reality a tím poznávání světového řádu.

Význam studia statistických struktur

Existují dvě základní statistické struktury jevů, unimodální symetrická vyjádřena Gaussovou křivkou s charakteristickým průměrem a krajně asymetrická, kde průměr má malý, resp. žádný význam. První struktura byla rozpracována statistiky a je základem teorie pravděpodobnosti, matematické statistiky a většiny testovacích metod, ověřujících např. homogenitu souboru. Krajně asymetrické struktury se nepřikládaly žádný význam v tom smyslu, že byla snaha všechny struktury převést (vyjádřit) pomocí upravené Gaussovy křivky. Statistika jako formální disciplína se uplatnila stejně jako před tím matematika ve většině předmětných disciplín. Belgický astronom, matematik a statistik Adolphe Quételet již v první polovině 19. století vyjádřil přesvědčení, že vývoj všech souborů reálných jednotek spěje k průměru a jestliže se to neprokáže, např. u souboru zemí podle počtu obyvatelstva, tak je to důsledkem jejich malé četnosti. Soubor zemí je však dostatečně četný, ale jedná se o jiný druh jednotek, než jsou lidé z hlediska svých biologických vlastností (jedná se o homogenní soubor jedinců stejného druhu). Naopak lidé z hlediska svých geografických vlastností (např. migranti podle vzdálenosti přestěhování) jsou souborem heterogenním, který je vyjádřen levostranně asymetrickým rozložením. Podobnou asymetrickou strukturu bude mít i systém osídlení, kde jako jednotky budou jednotlivá sídla. Zatím co homogenní soubory budou mít tendenci se k symetrickému rozložení vždy vracet (např. po dočasné opouštění symetrického rozložení v důsledku revolučních změn v demografickém chování), heterogenní soubory budou mít tendenci svou asymetrii dále zvyšovat.

Dva základní faktory ovlivňující migrace

Každý migrační pohyb je výsledkem dvou základních vlivů, kterými může být tlak různého druhu v místě pobytu (tzv. push faktor) nebo naopak přitažlivost jiného místa (tzv. pull faktor). Vždy při rozhodování o migraci působí v určité míře oba. Tyto faktory jsou velmi různé, např. v Česku v době registrace migrace bylo zjišťováno 7 různých důvodů ke stěhování. Mezi push faktory patří na prvním místě faktory ekonomické, nemožnost nebo obtíže při hledání obživy a uplatnění (např. nezaměstnanost). Na druhém místě jsou to faktory politické a bezpečnostní (sem patří od hrozby politické persekuce až k přímému vyhnání nebo důsledky občanské války apod.) Zejména při vnitrostátní migraci hrají úlohu faktory rodinné (odchod za manželem resp. manželkou; v individuálních případech se může jednat i o zahraniční migraci). Dále je možno uvést faktory ekologické, zdravotní, kulturní i jiné. Často se jedná o kombinaci různých vlivů.

Faktory přitahování jsou vlastně druhou stranou mince. Zase nejvýznamnější jsou faktory ekonomické, možnost zaměstnání nebo obecně ekonomické a sociální uplatnění (např. nalezení vhodného zaměstnání nebo možnost založení firmy). Důležité jsou i faktory politické, osobní bezpečnost a získání azylové ochrany. Podle článku 13 Všeobecné deklarace lidských práv přijatých Valným shromážděním OSN 10. prosince 1948, kterou Československo přijalo po roce 1989, má každý občan právo volně se pohybovat a svobodně si zvolit bydliště uvnitř určitého státu

(1) a opustit kteroukoliv zemi, i svou vlastní, a vrátit se do své země (2). Nikde se však nepraví, že každý stát musí migranta přijmout. Oba základní vlivy na rozhodování o migraci se dají vyjádřit kvantitativně (jejich intenzita např. pomocí bodování) a při rozhodování o migraci se pak mohou sčítat. Přístup k migrantům je dán též kulturní vyspělostí jednotlivých zemí i převládajícím náboženstvím nebo obecně ideologií, která může být k migrantům příznivá nebo naopak nepřátelská. Z minulosti přetrvává obava z cizinců, která je vysvětlitelná nebezpečím zavlečení nemoci, která je pro danou populaci nová a tedy proti ní nemají vypěstovanou imunitu.

Různé druhy migrace

Migrace může být buď individuální (uvádí se, že okolo 3 % světové populace žije v jiném státě, než se narodili, není však známo, jak si při výpočtu tohoto čísla poradili se změnami hranic států i jejich samotné existence v průběhu posledních několika dosud žijících generací) nebo masová (v důsledku přelidnění, nemožnosti uplatnění, katastrof, politického nebo náboženského útlaču, občanské války a ohrožení života apod.). Větší problémy mohou vyvolat zejména masové migrace ze závažných důvodů, kdy migranti utíkají v důsledku strachu o život. Tuto situaci řeší Ženevská konvence z roku 1951, která státy vyzývá k udělení azylu těmto imigrantům.

V současné době jsme svědky masové imigrace do Evropy, které jsou důsledkem občanské války v Sýrii a Iráku a teroristickým útokům v několika dalších zemích. V důsledku existence schengenského prostoru volného pohybu osob a zboží lze tuto migrační krizi (do Evropy přišlo v minulém roce okolo 1 mil. migrantů) řešit pouze dohodou všech evropských zemí o nutných opatřeních. Vyvolávání strachu z těchto imigrantů za účelem politických bodů (my vás před imigranty uchráníme) je politicky nezodpovědné. I Česká republika by se měla na přijetí určitého počtu těchto imigrantů připravit. V současné době má méně obyvatel než měla v roce 1930 v důsledku vysídlení Němců po druhé světové válce.

Současná situace bude vyřešena po ukončení bojů v této oblasti. Evropu však čeká v tomto století ještě nejméně jedna významná imigrace, která za určitých podmínek může nabýt také masového charakteru. Je to budoucí imigrace z Afriky, kde v současné době probíhá demografická revoluce s typicky vysokým početním růstem obyvatelstva. Dochází zde k časové disharmonii dvou základních procesů: populačního a ekonomického růstu. Této situaci je možno předejít pouze podstatnou podporou ekonomického rozvoje afrických zemí, a to dříve, než obyvatelé těchto zemí se dostanou na takovou úroveň, že začnou o emigraci uvažovat. Toto se asi nestane a tak v případě tamější politické nestability se můžeme připravit na další masovou imigraci do Evropy.

Migrace a globalizace, globální revoluce moderní doby

K významnějším migracím dochází až s nástupem novověku a intenzivnější globalizace. Globalizace jako taková probíhá již od začátku existence homo sapiens sapiens. Důkazem je zachování jednoty lidského poddruhu a vyhynutí všech ostatních poddruhů, o kterých máme dosud neúplné zprávy. Globální revoluce moderní doby však tuto globalizaci posunuje na vyšší úroveň. Součástí této globální revoluce (nebo jestliže se to někomu nelíbí tak modernizace) jsou revoluce ve všech procesech, které se dotýkají lidí. Je to industrializace a k ní revoluce v systému osídlení (urbanizace), vědecko-technická revoluce, revoluce v lékařských vědách, ve vzdělanosti a školství, v emancipaci žen, v sekularizaci, ve zvyšování životní úrovně, v šíření demokratizace a jsou to i revoluční změny v charakteru lidské reprodukce. Demografická revoluce jako

univerzální proces je důležitou součástí globální revoluce moderní doby, neboť definitivně řeší problém početního růstu světového obyvatelstva. V průběhu globální revoluce moderní doby dochází ke zvyšování dynamiky vývoje a také k různým krizím, které jsou v podstatě důsledkem časové disharmonie mezi jednotlivými částmi této globální revoluce. Např. rychlý populační růst může být příznivým impulsem celkového rozvoje, předpokládá však také zároveň vytvořená ekonomických a sociálních podmínek pro tento rozvoj, bez nichž může docházet ke krizím.

Možné přístupy při studiu migrace

K poznávání objektivní reality (a tedy i migrace jako důležitého demogeografického procesu) můžeme přistupovat dvojím způsobem. Můžeme si položit otázku, proč něco existuje a jaké jsou toho příčiny. Je to přístup ontologický, který se v ekonomii nazývá pozitivní. V podstatě jde o to, zkoumat a zjistit, co je příčinou různých druhů individuální, rodinné nebo masové migrace. Na reálné procesy se však můžeme dívat zároveň jako na chtěné a příznivé nebo naopak nechtěné a třeba zhoubné. Jsou v širším slova vyjádření našich zájmů. Je to přístup teleologický, který v ekonomii je nazýváme normativní. Karel Engliš jako právník navrhoval ještě pohled normologický cituji volně – jestliže ontologický pohled na realitu je zjištění toho, co existuje, teleologický co si přejeme, normologický co by mělo být (platit jako právní nebo morální normy). Je ovšem zřejmé, že normologický přístup je pouze druh přístupu teleologického, kdy účel dané normy je zpravidla tomu, kdo je jí vystaven (a měl by se podle ní řídit) skryt. I při studiu migrace bychom měli tyto přístupy odlišit a ne je směšovat, jak se to často děje. Migrace objektivně zkoumat je možno pouze ontologickým přístupem, teleologický přístup je vlastně vyjádření migrační politiky.

Závěry

Příspěvek se věnuje několika problémům migrace. Především jejímu významu v celkovém společenském rozvoji, ve kterém migrace hraje důležitou roli. Na základě porovnání předmětu migrace a demografie je vysloven názor, že migrace do demografie nepatří, neboť je to proces geografický (demogeografický), který má charakter komplexních geografických procesů a je ho nutné studovat společně se systémem osídlení. Při studiu migrace je důležitá statistická metoda, vyžaduje to však zároveň určení přesné jednotky migračního jevu, což není jednoduché na rozdíl např. od jevů demografických. Pozornost je věnována kvantifikaci, která představuje neobyčejné zjednodušení reality. Zároveň je vyzdvížen význam statistických struktur pro vystižení řádu v realitě. Jsou diskutovány různé typy migrací, oba základní faktory, které je podmiňují a zdůrazněn jejich společný vliv. Příspěvek se věnuje též postavení migrace v rámci globální revoluce moderní doby i ontologickému a teleologickému přístupu při jejich studiu.

Summary

The migration exists from the beginning of mankind. It has two main significances: it guarantees the biological unity of sub-species homo sapiens sapiens and it helps to overcome the overpopulation in a certain area. Two main groups of factors exist influencing migration: push and pull factors, both have to be present, although usually in different intensity. Various types of migration exist according to involved factors. Migration is a subject of demogeography, although in the demography migration data are used for calculation of demographic projections (with migration).

Kontakt:

Zdeněk Pavlík
Katedra demografie a geodemografie
Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy
Albertov 6, 128 43 Praha 2
pavlik@natur.cuni.cz